

- производившимся в 1882 г. в судебном учреждении, действующих на основании уставов императора Александра II. – СПб., 1888.
30. Свод статистических сведений по делам уголовным, производившимся в 1887 г. в судебном учреждении, действующих на основании уставов императора Александра II. – СПб., 1891.
 31. Свод статистических сведений по делам уголовным, производившимся в 1892 г. в судебном учреждении, действующих на основании уставов императора Александра II. – СПб., 1896.
 32. ДАЖО, ф. 171, оп. 1, спр. 766.
 33. ДАЖО, ф. 171, оп. 1, спр. 818.
 34. ДАЖО, ф. 174, оп. 1, спр. 588.
 35. ДАЖО, ф. 170, оп. 1, спр. 676.
 36. Объявления и вызовы // *Волынские губернские ведомости*. – 1874. – № 30.
 37. Объявления и вызовы // *Волынские губернские ведомости*. – 1873. – № 24.
 38. ДАЖО, ф. 169, оп. 1, спр. 980.
 39. ДАЖО, ф. 169, оп. 1, спр. 584.
 40. ДАЖО, ф. 171, оп. 1, спр. 787.
 41. ДАЖО, ф. 169, оп. 1, спр. 963.
 42. ДАЖО, ф. 169, оп. 1, спр. 961.
 43. ДАЖО, ф. 173, оп. 1, спр. 315.
 44. ДАЖО, ф. 171, оп. 1, спр. 1.
 45. Баранцевич Е. М. *Конокрадство и меры против него в России. Судебно-бытовой и статистический очерк*. – М., 1898.
 46. ДАЖО, ф. 170, оп. 1, спр. 639.
 47. ДАЖО, ф. 172, оп. 1, спр. 109.
 48. ДАЖО, ф. 172, оп. 1, спр. 729.
 49. ДАЖО, ф. 170, оп. 1, спр. 663.
 50. *Судебная хроника // Волынь*. – 1892. – № 60.
 51. *Из деревенской жизни // Жизнь Волыни*. – 1911. – № 25.
 52. *Дело о разверстании // Волынь*. – 1895. – № 179.
 53. *Судебная хроника // Волынь*. – 1895. – № 186.
 54. ДАЖО, ф. 167, оп. 1, спр. 24.
 55. ДАЖО, ф. 167, оп. 1, спр. 146.
 56. ДАЖО, ф. 27, оп. 1, спр. 1660.
 57. ДАЖО, ф. 167, оп. 1, спр. 112.
 58. ДАЖО, ф. 167, оп. 1, спр. 131.

Panchenko V.S. The Volyn province Justice of the peace in fighting against thefts (the 1870th – the beginning of the XX c.). In the article it's characterized the theft as one of the most spread kinds of property offences in Volyn in the second part of the 19th century. It is elucidated the reasons, which caused growing of thefts, and on the real examples it's retraced the special features of judicial responsibility for them. Based on the materials of archive funds and publications it's determined the main measures for the thefts prevention, which Volyn peace's judges made.

Key words: theft, offence, peace's court, Volyn province, punishment

І. Г. Верховцева

«ВОЛОСНІ СУДИ У НАС УСЮДИ НЕ ВДАЛИСЯ»: СЕЛЯНСЬКЕ ПРАВОСУДДЯ В РОСІЇ ПОРЕФОРМНОЇ ДОБИ

Проаналізовано суспільно-політичні умови запровадження волосних судів у Росії під час реалізації Великої селянської реформи та ставлення бюрократії і громадськості до волосних судів пореформеної доби.

Ключові слова: волосний суд, волосні судді, звичаєве право, офіційне право

Вивчення історії судових установ Росії другої половини XIX – початку XX ст. сприяє вдосконаленню в сучасних умовах такого важливого демократичного інституту, як суд. Протягом 55 років (з 1861 до 1917 рр.) однією з низових ланок системи судових установ імперії були волосні суди, їх юрисдикцією охоплювалось більше 80 % населення країни – селянство. Волосні суди були складовою станового селянського самоврядування, запровадженого Великою реформою і розглядува-

ного творцями останньої як бази для подальшого залучення селян до управління селом, з використанням принципів самоврядування, що, своєю чергою, мало слугувати модернізації країни загалом. З огляду на це, у ході дослідження історії волосних судів Росії усвідомлюватиметься специфіка становлення базових демократичних інститутів у вітчизняному, загальноросійському та світовому вимірах, особливості формування правосвідомості населення Росії та України пореформеної доби, з чим зокрема пов'язаний і перебіг революційних подій початку XX ст., і подальше утвердження більшовицького тоталітарного режиму в цих країнах.

Осмыслити результати діяльності волосних судів в Росії прагнули дореволюційні [1–9] і радянські дослідники [10–11]. Якщо перші підходили до вивчення цієї сторінки минулого з прагматичних позицій, намагаючись досягнути позитивні і негативні моменти, пов'язані з функціонуванням означених судових установ за умов розгортання в країні модернізації, то радянські вчені, через ідеологічні табу, або стверджували, що волосний суд «був знаряддям пригнічення» селян [10, 11], або фрагментарно висвітлювали ті аспекти історії волосних судів, що свідчили про їх органічний зв'язок з народним побутом, використанням общинних традицій і звичаєвого права [11]. Широкий спектр проблем, пов'язаних з функціонуванням волосного селянського правосуддя, розробляють сучасні російські [12–22], українські [23–29] та західні [30–31] дослідники. Аналізуються організаційні, правові, соціокультурні аспекти проблеми в історико-правовому, соціологічному, антропологічному, етнографічному та інших вимірах, у регіональному чи загальноімперському ракурсах. У межах дискусійного поля лунають як позитивні [31, 195; 16, 25], так і негативні [30, 117; 32, 41] оцінки діяльності волосних судових установ. Усе це спонукає до подальшого студіювання теми, зокрема фрагментарно відображених у наукових розвідках її аспектів, таких як суспільно-політичні умови, в яких проводили діяльність волосні суди та ставлення до цих установ управлінців і громадськості.

Шляхи реформування сільського ладу у середовищі правлячої еліти Росії активно обговорювалися ще в 1830-х рр. Колишній намісник Молдавії та Валахії граф П. Кисельов, взявши до уваги напрацювання М. Сперанського і досвід влаштування системи управління на селі початку 1830-х рр. в Австрії та Пруссії [33, 61; 34, 9], приступив до розробки реформи управління державними селянами. У 1838 р. реформа набрала чинності. В її основу було покладено принципи самоврядування. У контексті цих заходів створювалася судова-апеляційна інстанція станового типу – волосна розправа, що законом 1838 р. визначалася як «другий ступінь домашнього суду» [33, 555]. Його «першим ступенем», згідно вказаного закону, вважалася сільська розправа, що мала доволі широкі повноваження (вони обмежувались лише «офіційно укладеними актами» та карними вчинками селян) [33, 569]. Як зазначав М. Дружинін, реформа П. Кисельова містила чимало суперечностей. Зокрема, прагнучи посилити опіку над «неосвіченими» селянами, що, передусім, було не сумісним з оголошенням «свободи та незалежності» селянського суду, творці реформи 1838 р., задекларувавши буржуазні принципи поваги до «громадянських прав державних селян», загалом обстоювали суто феодальні позиції, чим, за висловом історика, «створювали теоретично неможливу для розв'язання квадрату кола» [33, 496]. Як нам уявляється, в організації селянського суду батьки реформи 1838 р. були ще більшими послідовниками «старих» принципів, ніж це

убачав радянський дослідник, адже традиційність, «звичаєвість», покладені як наріжний камінь у підвалини «селянської юстиції», по суті, нейтралізувала декларовані буржуазні принципи, оскільки останні були пов'язані з індивідуалізацією суспільних відносин, а традиційне, звичаєве право – з общинним способом життя та колективістським сільським ладом, а відтак, з приматом інтересів селянського загалу, колективу над інтересами індивідууму [15, 21, 55, 133].

У середовищі російської еліти другої половини 1850 – початку 60-х рр. також спостерігалось чимало розбіжностей у поглядах на шляхи реформування сільського ладу. Часом мали місце справжні протистояння між дворянськими партіями, представників яких О. Корнілов називав «плантаторами» і «лібералами» [9, 99]. Відсутність єдиного бачення майбутніх перетворень не дозволила реформаторам виробити цілісну, логічно завершену стратегію модернізації села. Селянська реформа стала, по суті, компромісом, плодом поступок ліберально налаштованих діячів, за висловом сучасного вченого І. Христофорова, «аристократичній опозиції», консерваторам [35, 9], тому містила чимало штучного, непослідовного, мала незакінчений характер. Чимало положень реформи ідейними опонентами з лав реформаторів сприймалися як явища тимчасові, що з часом «нівелюються», «виправляться» у ході реалізації реформи [8, 22; 36, 8–9]. Результатом компромісів і цілком штучним утворенням, як зазначали дореволюційні дослідники, була, запроваджена реформою 1861 р., волосна організація, оскільки поєднувала в одну адміністративну одиницю селища, які нічого спільного між собою раніше не мали [1, 22; 7, 98].

Складовою волосної організації став волосний суд – таке ж «теоретичне», за висловом сучасників, «відірване від реального життя» утворення, як і сама волость [37, 7]. Хоча чималою мірою, зразком при виробленні проекту станового самоврядування селян, у тому числі волосного суду, послужили згадані реформаторські напрацювання кінця 1830-х рр. [14, 154]. Проте, назвати волосний суд «домашньою розправою» зразка 1838 р. все ж важко, оскільки судді, обрані волосними сходами, тепер, як правило, належали до різних общин, а отже, «домашніми», тобто, членами патріархальної родини – селянської общини – їх вже назвати неможна. Таким чином, на наш погляд, створенням у 1861 р. волосних установ селянського самоврядування, зокрема волосного суду, фактично «підривалася» патріархальність, традиційність у відносинах на селі, створювалися підстави для проникнення у селянське самоврядування на волосному рівні індивідуалістичних принципів. Дозвіл судити селян у волосних судах, з використанням традицій і норм звичаєвого права, наданий реформою 1861 р., на нашу думку, суті справи не змінював, лише вносив елемент деструкції, оскільки в різних селищах-общинах звичай могли різнитись [38, 26]. Саме тому селяни частіше воліли звертатись по вердикти до судів старійшин, мирських сходів, добросовісних тощо [39, 10зв.; 40, 2; 15, 186]. Отже, паралельно з волосними судами, на селі продовжували діяти дореформені судові установи, в яких власне суд і вершився на засадах звичаєвого права. У волосних же судах, за свідченням громадських діячів початку ХХ ст., в окремих випадках штучно застосовувалися традиції, не прив'язані до місцевості, звідки родом були позивач і відповідач [38, 3; 39, 1зв.]. Коли ж останні походили з різних місцевостей, було не ясно, за звичаями якої з них треба судити. Тоді відкривався простір для маніпулювань: підкуплені судді, під тиском лжесвідчень, незаконного втручання у діяльність

суду старшини та писаря, виносили несправедливі вироки. Тому застосування тих чи інших норм звичаєвого права в багатьох випадках було настільки несумісним з поняттями суду і справедливості, що селяни пореформеної доби називали волосні суди «судилищами» [6, 35] і волали: «краще суд панський, аніж селянський» [36, 11зв.; 5, 71]. Отже, патріархальні традиції у судовій практиці на селі продовжували діяти лише на рівні сільської громади, волосний же суд, як і уся волосна організація загалом, були, по суті, бутофорією патріархальності, норми ж звичаєвого права слугували тільки формальним прикриттям несправедливих вироків. Не дарма селянин казав: «закон, що дишло: куди повернеш – туди і вийшло». Офіційне ж, «писане» право у практиці волосних судів застосовувалось: селяни, які мали, бодай, яесь письмове свідчення своєю правоти, до суду навіть не з'являлись, лише надсилали документ [4, 259].

На необхідності збереження патріархальних традицій у житті села акцентували під час вироблення стратегії селянської реформи слов'янофіли, вплив яких, як зазначають дослідники, на процес вироблення реформи був чималим [20, 2; 9, 48]. Втім, слід зауважити, не так вже далекі від них у поглядах на майбутнє села були їх ідейні опоненти «західники». Яскравий представник останніх – К. Кавелін, чий значний вплив на вироблення селянської реформи відмічають історики, був переконаний, що згодом у Росії на селі постане особливий лад, базою для якого стане селянська община – своєрідне соціальне утворення, якого Європа тих часів не знала [41; 309]. Саме «зачарованість» общиною, схоже, не тільки поєднувала перших і других з лав реформаторів, а й спровокувала чимало з тих суперечливих явищ, на кшталт кругової поруки, використання звичаєвого права у діяльності волосних судів, загалом спроб консервації общинного устрою, які так задовольняли представників охоронницьких кіл у їх прагненнях за допомогою общини забезпечити в пореформену добу, зі скасуванням вотчинної поліції і вотчинного права поміщика, відносний соціальний статус-кво та виконання на селі фіскальних функцій [42, 124–125; 1, 122]. До речі, «захоплення» общиною, вказував на початку ХХ ст. представник тогочасних бюрократичних кіл А. Риттих, що характеризувало погляди не тільки російських реформаторів: у Західній Європі теоретики і практики реформ розглядали селянську общину Росії як таку, що мала значний соціальний потенціал у контексті модернізації суспільних відносин на засадах соціальної справедливості [48, 18].

Попри очікування реформаторів, вже перші ревізії селянських установ самоврядування початку 1860-х рр., здійснені чиновниками міністерства внутрішніх справ, та узагальнення їх результатів у 1868 р. очільником цього відомства – П. Валуєвим – продемонстрували всю слабкість, ілюзорність проектів, вироблених «зачарованими общиною» суспільними діячами 1850-х рр., які, за висловом Н. Дружиніна, вдалися свого часу до «конструювання» нового сільського ладу [33, 165]. Зокрема волосні судові установи були не здатні у найменшому обсязі виконувати покладені на них функції захисту особистих і майнових прав учорашніх кріпаків, общинників, а тепер – «сільських обивателів», не тільки побут, а й загалом економічне забезпечення яких так і чи інакше залежали від можливості відстояти свої права у волосних судах. Дослідники відзначають: підсудність волосних судів охоплювалося 95 % всіх питань побутового улаштування селян, адже межа в 100 крб., визначена «Загальним положенням про селян» 1861 р., у рамках якої могли розглядати майнові претензії во-

лосні суди, була більшою за вартість питомої ваги подвірних селянських господарств [22, 3; 36, 11зв.]. Конституючи нездатність волосних судів виконувати свої функції, чиновник з особливих доручень вищезгаданого відомства – В. Мещерський (наприкінці 1850-х рр. він належав до слов'янофілів), під час ревізії волосних установ у 1863 р. вказував, що не низький освітній рівень селян, а саме суперечність між штучністю волосної організації та общинними традиціями змушували їх віддавати перевагу дореформеним формам суду, не довіряючи новим судам, де панували підкуп, лже-свідчення і де знайти «добросовісного» суддю було неможливо [27, 113]. Правовідносини на селі в пореформену добу характеризувалися радше як правовий вакуум. Станова обмеженість установ селянського самоврядування, на думку В. Мещерського, не дозволяла селянам отримати необхідний досвід для управління життям села. До того ж, надані реформою 1861 р., повна самостійність волосним судам, неможливість апелювати за їх вироками виводили їх за межі впливу вищих судових установ, зокрема й сенату. Голова МВС П. Валуєв, проаналізувавши звіти підлеглих, констатував: «Волосні суди у нас усюди не вдалися». У своїй записці на ім'я імператора він застерігав: рівень станового самоврядування селян загрожує руйнацією в країні усього сільського ладу та катастрофічними наслідками для господарства імперії загалом [37, 7].

Спробою знайти вихід із ситуації стали діяльність, утвореної на початку 1870-х рр., урядової комісії під головуванням сенатора М. Любошинського та активна праця правників, етнографів, які розпочали збір, аналіз спадщини звичаєвого права, намагаючись уніфікувати його норми в межах волості, повіту, губернії. Результатом стало видання чисельних, іноді багатотомних збірок матеріалів, аналітичних видань [2; 44; 45; 15, 99]. Пошуками способів вирішення проблем стали і сенаторські ревізії кінця 1870 – початку 80-х рр. [1, 16; 29, 62], і робота комісії під головуванням М. Каханова (1881–1885 рр.) [14, 180]. Місцева бюрократія впродовж другої половини XIX ст. у періодичних звітах губернаторам і генерал-губернаторам, зборам губернських і повітових у селянських справах «присутствій» намагалась досягнути причину проблем, пов'язаних з діяльністю волосних судів, звести до єдності, у раціональний спосіб уніфікувати, застосувавши логіку, механізми цієї діяльності [46; 47, 1]. Натомість півстоліття, по запровадженні волосних судів, якихось інших ефективних способів, крім скасування станових обмежень у діяльності волосних судових установ та уніфікації цієї діяльності на засадах офіційного права, бюрократією і громадськістю вироблено не було [36, 12зв.]. Спроба реформувати волосні суди у 1889 р., розширивши компетенцію останніх і надавши земським начальникам надзвичайне право втручатись у їхню діяльність, стало черговим паліативним заходом [16, 19; 32, 241]. На порядку денному першими роками XX ст. стала конче необхідна реформа волосного суду, оскільки використання ним норм звичаєвого права та станова обмеженість входили у конфлікт з процесами модернізації господарства країни, уніфікації та раціоналізації системи управління державою, внаслідок чого, долалися патріархальні общинні традиції, намітилися тенденції індивідуалізації селянської трудової діяльності [8, 93; 43, 88; 48, 56]. Чисельні урядові комісії та міністерські наради початку XX ст., до участі в яких залучалася громадськість, у тому числі селянські діячі, чергового разу актуалізували питання: волосні суди не виховують у селян повагу до закону [5, 88]. Останньою спробою

розв'язати проблему стала, розроблена урядом П. Столипіна і запроваджена після його смерті, реформа місцевого суду 1912 р., згідно якої, волосні суди мали діяти на підставах закону, офіційного права. Натомість умови світової війни реалізувати повною мірою цю реформу не дозволили [32, 42].

Подальше дослідження проблеми може продовжуватись зокрема в напрямі вивчення матеріалів, пов'язаних з діяльністю бюрократії та громадськості з виявлення регіональної специфіки функціонування волосних судів Російської імперії пореформеної доби.

1. Головин К.Ф. *Сельская община в литературе и действительности*. – СПб., 1887.
2. Никонов С.П., Якушкин Е.И. *Гражданское право по решениям Крестобогородского волостного суда Ярославской губернии и уезда*. – Ярославль, 1902.
3. Евреинов Г.А. *Крестьянский вопрос в его современной постановке*. – СПб., 1903.
4. Астырев Н.М. *В волостных писарях. Очерки крестьянского самоуправления*. – М., 1904.
5. Риттих А.А. *Крестьянский порядок*. – СПб., 1904.
6. Билимович А.Д. *Крестьянский порядок по трудам местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности*. – К., 1904.
7. Прокопович С.Н. *Местные люди о нуждах России*. – СПб., 1904.
8. Витте С.Ю. *Записка по крестьянскому делу председателя Высочайше учрежденного особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности статс-секретаря С.Ю. Витте*. – СПб., 1904.
9. Корнилов А.А. *Крестьянская реформа*. – СПб., 1905.
10. Бондаревский А.В. *Волостное самоуправление и положение крестьян в царской России: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук*. – К., 1951.
11. Горин А.Г. *Обычное право России в начале XX века: Правительственная политика // Правоведение*. – 1989. – № 1.
12. Тарабанова Т.А. *Состав волостных судов // Вестник Московского университета. – Сер. 8: История*. – 1993. – № 2.
13. Миронов Б.Н. *Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: в 2 т. – Т. 2*. – СПб., 1999.
14. Шатковская Т.В. *Правовая ментальность российских крестьян второй половины XIX века: опыт юридической антропометрии*. – Ростов-н/Д., 2000.
15. Вронский О.Г. *Государственная власть России и крестьянская община. Рубеж XIX–XX вв. – 1917 г. (по материалам губерний земледельческого центра страны): Дисс. ... д-ра ист. наук*. – М., 2001.
16. Земцов Л.И. *Волостной суд в России в 60 – первой половине 70-х гг. XIX в. (по материалам Центрального Черноземья)*. – Воронеж, 2002.
17. Крюкова С.С. *Правовая культура русских крестьян в России XIX в.: проблемы и интерпретации // Этнографическое обозрение*. – 2003. – № 1.
18. Кирилин А.В. *Крестьянское обычное право в волостных судах и государственная политика пореформенной России: Автореф. дисс. ... кан. юр. наук*. – М., 2005.
19. Загорнов А.А. *Суды для крестьян в Беларуси во второй половине XIX в.: порядок формирования и компетенция // Рацы гістарычнага факультэта БДУ: Навук. зб. – Вып. 6*. – Минск, 2011.
20. Галкин А.Г. *Волостной суд как проблема общественной жизни пореформенной России // Научный журнал КубГАУ*. – 2011. – № 71 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ej.kubagro.ru>.
21. Безгин В.Б. *Конфликты в крестьянской семье и практика их разрешения волостными судами // Крестьянство и власть в России (IX – начало XX в.): к 150-летию отмены крепостного права: Мат. науч. конф. – Липецк, 2011*.
22. Безгин В.Б. *Волостной суд сельской России // Современные исследования социальных проблем*. – 2012. – № 12 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.sisp.ru.

- nkras.ru.
23. Історія українського селянства: Нариси в 2 т. – Т. 1. – К., 2006.
 24. Михайлюк О.В. Селянство Наддніпрянської України в перші десятиліття ХХ ст. (1900–1922 рр.): Соціокультурні трансформації: Дис ... д-ра іст. наук. – Дніпропетровськ, 2009.
 25. Соцький Ю.Ф. Волосний суд у системі судових установ Російської імперії другої половини ХІХ ст.: структура та судові практики // Ученые записки Таврического национального университета им. В. Вернадского. Серия: Юридические науки. – Т. 25. – 2012. – № 1.
 26. Верховцева І.Г. Волосне правосуддя та проблеми селянського самоврядування другої половини ХІХ – початку ХХ ст. // Гілея: науковий вісник. – К., 2013. – Вип. 72.
 27. Верховцева І.Г. Становлення селянського самоврядування в Росії (за матеріалами ревізії волосних правлінь у 1863 р. В. Меццєрським) // Інтелігенція і влада: Зб. наук. пр. – Вип. 29. – Одеса, 2013.
 28. Верховцева І.Г. Деспотизм поміщика замінений деспотизмом общини: П.О. Валуєв про селянське самоврядування першого десятиріччя функціонування // Гілея: науковий вісник. – К., 2013. – Вип. 76.
 29. Верховцева І.Г. Двадцять років селянського самоврядування в Україні: експедиція 1880 р. О. Половцова Київщиною // Матеріали ХVІІ Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД»: Зб. наук. пр. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – Ч. 1.
 30. Шанин Г. Обычное право в крестьянском сообществе // Общественные науки и современность. – 2003. – № 1.
 31. Бурбанк Д. Правовая реформа и правовая культура: непризнанный успех волостных судов в имперской России // Правоведение. – 2003. – № 2.
 32. Пушкарєв С.Г. Очерки истории крестьянского самоуправления в России. – Прага, 1924.
 33. Дружинин М.Н. Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева. – Т. 1. – М.; Л., 1946.
 34. Російський державний історичний архів (м. С.-Петербург) (далі – РДІА). – Ф. 1180. – Оп. ХV. – Спр. 144.
 35. Христофоров І.А. «Аристократическая» оппозиция Великим реформам (конец 1850 – середина 70-х гг.). – М., 2002.
 36. Національний архів Республіки Беларусь. – Ф. 68 – Оп. 1. – Спр. 2.
 37. РДІА. – Ф. 908. – Оп. 1. – Спр. 298.
 38. Держархів Одеської обл. (далі – ДАОО). – Ф. 1. – Оп. 249. – Спр. 560.
 39. РДІА. – Спр. 1317. – Оп. 1. – Спр. 97.
 40. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 249. – Спр. 462.
 41. Реформы или революция?: Россия в 1861–1917: Мат. Межд. colloquiuma историков. – СПб., 1992.
 42. Чернуха В.Г. Крестьянский вопрос в правительственной политике России (60–70-е гг. ХІХ в.). – Л., 1972.
 43. Риттих А.А. Зависимость крестьян от общины и мира. – СПб., 1903.
 44. Труды комиссии по преобразованию волостных судов: в 9 т. – СПб., 1873–1874.
 45. Обычное право крестьян Харьковской губернии. – Вип. 1–2. – Х., 1896.
 46. Центральний державний історичний архів м. Київ (далі – ЦДІАК). – Ф. 442. – Оп. 705. – Спр. 318.
 47. РДІА. – Ф. 1217. – Оп. 1. – Спр. 97.
 48. Христофоров І.А. Судьба реформы: Русское крестьянство в правительственной политике до и после отмены крепостного права (1830–90-е гг.). – М., 2011.
 49. ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 707. – Спр. 42.

Verkhovtseva I.G. «We didn't succeed in the volost courts everywhere»: Peasant justice in Russia at the post-reform epoch. In the article are characterized the social and political conditions of the volost courts introduction in Russia during the Great peasant reform. Is analyzed the attitude of the public and bureaucracy to the volost courts in the post-reform epoch.

Key words: volost court, township judges, common law, official right

Н. М. Борисенко

ШКІЛЬНА ПОЛІТИКА УРЯДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.: АНАЛІЗ СКЛАДОВИХ І ПРОВІДНІ ТЕНДЕНЦІЇ

Проаналізовано складові шкільної політики уряду Російської імперії другої половини ХІХ ст.

Ключові слова: шкільна політика, міністерство народної освіти, Російська імперія

Формування та розвиток системи освіти як цілісного явища відбувається у складному поєднанні чинників зовнішньої й внутрішньої детермінації. Відповідно, одне з актуальних завдань студіювання історії освіти полягає в розкритті взаємодії, сутності та характеру цих факторів. Не менш важливим є й аналіз закономірностей формування і розвитку системи освіти як цілісного об'єкта, виявлення внутрісистемних зв'язків різних компонентів системи освіти, її відносин з макросистемою суспільства. Все це слід розглянути у специфічних виявах суспільної модернізації Російської імперії в другій половині ХІХ ст.

Поширені у наукових колах версії модернізації носять суто інституціональний характер. О. Ахієзер розуміє її як встановлення політичного лібералізму, але протиставляє його традиційному суспільству. В. Хорос трактує як розвинуту ринкову економіку, перехід до більш передових ешелонів капіталізму. Найбільш перспективним видається підхід І. Герасимова, який пропонує розглядати модернізацію соціальних інститутів як похідну модернізації менталітету населення [1, 13]. Прикметною рисою модернізації Російської імперії була невідповідність її ідеалів і проєктів реформи втіленню на практиці, тобто «спотворенні» запозичених ідей і теорій.

Процес модернізації в Російській імперії можна представити як поступове, починаючи з ХVІІІ ст., поширення ідей, а головне – навичок і культури мислення країн Модерну. Саме школа (від початкової до вищої) являє собою основну ланку, що пов'язує різні рівні духовного життя суспільства. Також шкільне навчання є одним з найважливіших каналів ретрансляції, накопиченого людством, досвіду, соціалізації особистості та її адаптації до конкретних суспільних відносин. Об'єктивні можливості, що містяться в ідеї систематичної публічної освіти, визначально важливі для суспільства та держави.

Розуміння змісту народної освіти співвідноситься з домінуючою в конкретній країні й народі культурною, а найголовніше – релігійною традицією. Найперший чинник, що визначає «необхідний мінімум» освіченості, є релігійно-цивілізаційний. На той момент у Російській імперії він діяв через родину і суспільство. Інший чинник зумовлювався політикою держави, а реалізувався через законодавчі заходи і систему державних навчальних заходів. Саме державна влада Російської імперії, через урядові інституції стала основним агентом поширення просвітництва і суб'єктом освітньої політики.

Вважаємо необхідним з'ясувати сутність поняття «шкільна політика», яким будемо оперувати в межах дослідження. Шкільна політика – це сукупність ідеологічних, законодавчих, адміністративних і педагогічних акцій (заходів) у сфері народної освіти, що здійснюються державою, соціальними інститутами, становими корпораціями для досягнення визначених соціально-економічних, політичних, культурних і педагогічних цілей [2, 82]. Застосовуючи методику системного аналізу, виділяємо такі елементи шкільної